

FASCINERENDE FOUTEN

1 Inleiding

Mijnheer de Rector Magnificus,
Mevrouw de Decaan,
Zeer geachte aanwezigen,

staat u mij toe dat ik deze oratie begin met een citaat:

Vroeger sprak vrijwel iedereen correct. Maar met het verstrijken van de tijd is een zekere verloedering ingetreden.

Deze verzuchting zal u ongetwijfeld bekend in de oren klinken. Immers, woorden van dergelijke strekking zijn schering en inslag in de rubriek “Taalergernissen” in het blad *Onze Taal*, en in ingezonden brieven in gedrukte en elektronische media. Dit citaat is echter aanzienlijk ouder, want een vrije vertaling van een passage uit *Brutus* van Cicero, geschreven in 46 voor Christus:

Sed omnes tum fere [...] recte loquebantur. Sed hanc certe rem deteriolem vetustas fecit.

Ik zou deze rede geheel kunnen vullen met soortgelijke citaten, uit werken uit de Klassieke Oudheid tot aan hedendaagse ingezondenbrievenschrijvers, maar zij zouden niets aan Cicero's woorden toevoegen, want de boodschap is immer dezelfde, namelijk dat elke verandering in taal per definitie een verslechtering is, of dat de nieuwe generatie niet meer weet “hoe het hoort”. Nooit leest men dat de taal er de laatste jaren op vooruit is gegaan, en evenmin hoort men jongeren verzuchten dat het taalgebruik van hun ouders of grootouders een gedegeneerde versie van hun eigen variëteit is.

Ons taalwetenschappers wordt nogal eens verweten dat wij “alles maar goed vinden”. Dit verwijt is onterecht om twee redenen. In de eerste plaats dient men onderscheid te maken tussen taal op zich en de omgang met taal, zoals Joop van der Horst overtuigend betoogt in zijn onlangs verschenen boek *Het einde van de standaardtaal* (2008). De dramatische achteruitgang van bijvoorbeeld schrijf- en leesvaardigheid, het gevolg van decennia van minder geslaagde onderwijshervormingen, vormt terecht een bron van zorg. Hier zal mijn oratie echter niet over gaan.

Het verwijt is in de tweede plaats onterecht, omdat er wel degelijk constructies denkbaar zijn die ook voor taalkundigen niet door de beugel kunnen. Een zin als “Meisje slaat het jongenen de”, zal door geen enkele spreker van het Nederlands als grammaticaal correct worden aangemerkt, ook niet door taalkundigen. Het is duidelijk dat zonder regels voor verbuiging en woordvolgorde normale communicatie niet mogelijk is. Daarom worden wat in mijn ogen “echte fouten” zijn, domweg niet gemaakt.

Uiteraard zijn er vanuit taalwetenschappelijke hoek verschillende pogingen gedaan om de taalkundige visie op taalverandering uit te leggen. Zo verscheen enige jaren geleden het boek *Verandering en verloedering. Normen en waarden in het Nederlands* van drie vooraanstaande

taalkundigen (Bennis, Cornips & Van Oostendorp 2003). De auteurs proberen hierin tien misverstanden over taalverandering uit de wereld te helpen, bijvoorbeeld dat taalverandering gelijk staat aan normloosheid, of dat onze Nederlandse identiteit door taalverandering in het geding komt. De reacties op dit boek waren overwegend negatief. Taalkundigen zouden een lans breken voor “taalverminking”, zij zouden lijden aan “canonangst”, dat wil zeggen door een overontwikkeld gevoel voor politieke correctheid geen rangorde willen aanbrengen in verschillende opvattingen over correct Nederlands, en zelfs een “katholieke” instelling hebben, omdat zij geen onderscheid maken tussen “goed” en “fout” (Bennis, Cornips & Van Oostendorp 2004). In een reactie op al deze aantijgingen schrijven Bennis, Cornips & Van Oostendorp (ibid.) dat het niet de taak van de wetenschapper is om voor te schrijven wat wel en niet correct is. Zij laten zien dat taal op twee manieren beschouwd kan worden: hiërarchisch en descriptief.

Het hiërarchische model gaat uit van “de taal”, een ideale, “foutloze” variëteit die los staat van taalgebruikers. Feitelijk taalgebruik kan dit ideaal slechts benaderen. Uiteraard is deze volmaakte taal verheven boven andere variëteiten, zoals dialecten. Volgens dit model is het de taak van taalkundigen om gebruikers advies te geven over hoe zij dit ideaal kunnen (proberen te) bereiken.

Het descriptieve model daarentegen brengt geen ordening in verschillende variëteiten van een taal aan. Het is dan ook niet geschikt om taalgebruikers adviezen over correct taalgebruik te verstrekken. Het behoeft echter weinig betoog dat uit wetenschappelijk oogpunt het tweede model vele malen interessanter is. Het onderzoek naar feitelijk taalgebruik, inclusief dialecten en sociolecten (variëteiten die door een specifieke groep gesproken worden) heeft een schat aan gegevens opgeleverd, het eerste model nauwelijks, omdat de ideale taal een statisch gegeven is. Volgens Bennis et alii kunnen wetenschappers niet meer doen dan “aan de medeburger duidelijk te maken hoe de werkelijkheid volgens de laatste stand van de wetenschap in elkaar zit, of die medeburger dat nu prettig vindt of niet”.

Ik weet niet of deze zinsnede hun tegenstanders zal overtuigen, en zelf koester ik evenmin de verwachting alle Nederlandse harten voor het taalwetenschappelijke standpunt te kunnen winnen. Op feesten en partijen is mij dat tot dusver nog niet gelukt. Maar nu ik zo’n dertig minuten uw onverdeelde aandacht heb, ben ik eindelijk eens in de gelegenheid uit te leggen waarom ik zo door “fouten” gefascineerd ben, door te laten zien hoe taal verandert, en hoe zinvol die kennis is voor ons begrip van taal. Ik zal daarbij onder meer twee Nederlandse constructies, die over het algemeen als “fout” worden aangemerkt, onder de loep nemen.

Aan de hand van twee stellingen zal ik betogen dat een systematische bestudering van “fouten” door de eeuwen heen ons belangrijke inzichten verschaft in de structuur van hedendaagse talen, waarbij ik met name voorbeelden zal gebruiken uit de Germaanse taalfamilie, waartoe zowel het Nederlands als de Scandinavische talen behoren. Laat mij overigens voorop stellen dat “Germaans” een taalkundige term is zoals “Romaans” of “Keltisch”, en dat ik mij verre wens te houden van de ideologische bijbetekenis die sommigen aan dit woord meenden of menen te moeten geven.

2 Taalergernissen

Aan welke grammaticale “fouten” ergeren Nederlanders zich nu het meest? Dit is niet zo heel lang geleden onderzocht door Renée van Bezooijen, die in een artikel in *Onze Taal* uit het jaar 2003 de resultaten van een enquête over “foute” grammatica presenteert. De vier constructies waaraan sprekers van het Nederlands zich het meest bleken te ergeren waren de volgende:

Op1: *Kennen* i.p.v. *kunnen*: *Ken jij dat even doen? Ze kennen morgen niet komen.*

Op de tweede plaats: *Kunnen* i.p.v. *kennen*: *Ik weet zeker dat ik hem ergens van kan. Kon jij die vrouw die daar fietste?*

Op de derde plaats: *Hun* als onderwerpsvorm: *Toen hebben hun een suikerspin gekocht. Hun zijn maandag naar de kermis geweest.*

En op de vierde plaats: Omschrijvend *doen*: *Doe jij even de aardappels schillen? Wat doen we eten vanavond?*

Op taalergernissen 3 en 4 zal ik op een later moment terug komen. Allereerst zal ik de stellingen presenteren waarop deze oratie gebaseerd is.

3 Stellingen

Mijn fascinatie voor fouten laat zich samenvatten in de volgende stellingen:

- 1: Fouten zijn aan regels gebonden.
- 2: Grammatica is het gevolg van slordig taalgebruik.

Beide stellingen lijken op het eerste gezicht paradoxaal. Om met de eerste stelling te beginnen: “fouten” zijn afwijkingen van bestaande regels, hoe kunnen zij dan aan regels gebonden zijn? Met “aan regels gebonden” bedoel ik dat sommige fouten nooit worden gemaakt, zoals de bizarre zin “Meisje slaat het jongenen de”, terwijl andere “fouten” al vele malen eerder zijn gemaakt, in vroeger tijden, of in een andere taal. Wie goed naar fouten kijkt, ontdekt een zekere regelmaat – wij zien soortgelijke patronen van taalverandering veel vaker dan op grond van het toeval verwacht mag worden. Dit betekent dat mogelijke en onmogelijke veranderingen – in ieder geval voor een groot gedeelte – bepaald worden door de cognitieve grondslag van taal, en door de structuur van individuele talen.

Ook de tweede stelling wekt wellicht bevreemding. Toch zal ik in het tweede deel van mijn oratie proberen aan te tonen dat alle grammaticale regels zoals wij die heden ten dage kennen, terug te voeren zijn op “slordig” of “onzorgvuldig” taalgebruik.

4 Fouten zijn aan regels gebonden

Om aan te tonen dat fouten aan regels gebonden zijn, zal ik twee casussen bespreken. Ten eerste zal ik laten zien dat *hun* als subjektsvorm in het geheel geen ongebruikelijke ontwikkeling is. Ten tweede zal ik ingaan op de herkomst van functiewoorden.

4.1 *Hun* als onderwerp

Allereerst iets over *hun*. Historisch gezien is *hun* een onbeklemtoonde variant van *hen*. Het onderscheid dat in grammatica's tussen *hen* en *hun* gemaakt wordt met *hen* als vorm voor het lijdend voorwerp en *hun* als vorm voor het meewerkend voorwerp – is kunstmatig. *Hun* is, ook als lijdend voorwerp, het meest gebruikelijk (Van Bree 1987: 256; Van der Sijs 2005: 90).

Maar behalve als lijdend voorwerp treffen we *hun* in informeel gesproken Nederlands ook aan in zinnen als:

- (1) *Hun hebben een nieuwe auto*

“Uitgesloten” is het strenge oordeel van de Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) over *hun* als onderwerp. Het is echter zeker geen recent verschijnsel: *hun* als onderwerpsvorm is voor het eerst in 1911 aangetroffen (Van der Sijs 2005: 135). Er is wel geopperd (ibid.) dat dit gebruik te danken is aan dialectsprekers die *hullie* gebruikten, en in hun Standaardnederlands *hun* overgeneraliseerden.¹ Wat ook kan hebben meegespeeld, is dat objectsvormen kunnen worden gebruikt om een pronomen meer nadruk te geven (Fischer 2007). In het Engels en het Frans kunnen objectsvormen bijvoorbeeld gebruikt worden in het naamwoordelijk deel van het gezegde, ook al verwijzen zij terug naar het onderwerp:

- (2) *It's me.*

- (3) *L'état, c'est moi.*

Wat het Nederlands betreft, is *hun* bovendien niet de eerste objectsvorm van een pronomen dat het schopt tot subjektsvorm. Het voornaamwoord *U*, van oorsprong de objectsvorm van *gij*, is *hun* al voorgegaan, ondanks negentiende-eeuws verzet tegen de constructie *u heeft gelijk* in plaats van *Gij hebt gelijk* (Bennis, Cornips & Van Oostendorp 2003: 48).

Dat de oorspronkelijke objectsvorm van de derde persoon meervoud van het persoonlijk voornaamwoord niet per definitie als ongrammaticaal hoeft te worden beschouwd, bewijst het gesproken Standaardzweeds. Dit maakt namelijk geen onderscheid meer tussen de subjektsvorm en de objectsvorm van dit pronomen – het Zweedse equivalent van zin (1) is volstrekt normaal. Zoals blijkt uit voorbeeldzinnen (4) en (5), is de uitspraak van dit

¹ Van der Sijs (ibid.) beschrijft nog een interessante nieuwe ontwikkeling: veel jonge sprekers blijken een onderscheid te maken tussen *hun* en *zij*. In de zin *hun mogen dat niet* kan *hun* zowel op jongens als meisjes slaan. Maar de zin *zij mogen dat niet* kan alleen betekenen: ‘De meisjes mogen dat niet’. Aldus wordt in de derde vorm meervoud een genusonderscheid geherintroduceerd dat in het Standaardnederlands niet bestaat.

pronomen [dɔm], zowel wanneer het onderwerp is, zoals in *De har en ny bil* ‘zij hebben een nieuwe auto’, als wanneer het lijdend voorwerp is, zoals in *Jag såg dem* ‘ik zag hen’. Alleen de spelling verradt nog dat het Zweeds ooit net als het Nederlands verschillende vormen gekend heeft. Maar in de spreektaal van Stockholm verdween dit onderscheid reeds in de achttiende eeuw (Wessén 1968: 221).

- (4) *De har en ny bil* [dɔm]
 Zij hebben een nieuwe auto
- (5) *Jag såg dem* [dɔm]
 Ik zag hen

Om deze casus samen te vatten: de opkomst van *hun* als onderwerp is uit taalwetenschappelijk oogpunt een volstrekt natuurlijke ontwikkeling: niet alleen treffen wij een soortgelijke verandering al eerder in de geschiedenis van het Nederlands aan met het pronomen *U*, ook zien wij dat de objectsvorm voor de derde persoon meervoud in het Zweeds reeds twee eeuwen eerder als onderwerp kon optreden. Juist deze parallellen met objectsvormen van andere pronomina en in andere talen maken een zin als *hun hebben een nieuwe auto* voor mij zo interessant.

4.2 De herkomst van functiewoorden: grammatikalisering

Het Nederlandse *hun*, en het Zweedse *de /dem*, zijn voorbeelden van grammaticale elementen die van functie veranderen. Ik zal nu iets dieper ingaan op de *herkomst* van grammaticale elementen of functiewoorden. Want ook die is buitengewoon fascinerend.

Een taal die dagelijks gebruikt wordt, is onherroepelijk aan slijtage onderhevig: woorden worden doorgaans korter, zelden langer, en bij frequent gebruikt verbleekt meestal ook de betekenis (zie bijvoorbeeld Langacker 1977:106f.; Bybee 2003:602). Het duidelijkst zichtbaar is dit bij woorden die de hoogste graad van waardering uitdrukken. Gebruikte mijn generatie nog uitdrukkingen als *onwijs gaaf* of *te gek*, nu is het *vet cool*, en over vijftien jaar zullen ook deze termen weer aan zeggingskracht hebben ingeboet, en als hopeloos verouderd worden beschouwd. Dit slijtageproces is onstuitbaar.

Als de betekenis maar genoeg verbleekt, kan een inhoudswoord op een gegeven moment een functiewoord worden. Ik zal dit illustreren aan de hand van een voorbeeld uit de geschiedenis van de Scandinavische talen (Norde 2000: 182ff.).

Het voorzetsel ‘achter’ in het moderne Deens, Noors en Zweeds luidt respectievelijk *bag*, *bak* en *bakom*. Al deze woorden gaan terug op een Oudscandinavische stam *bak-*, met de betekenis ‘rug’ (net als in het huidige Engels *back*). In de oudste teksten komt dit woord alleen als zelfstandig naamwoord voor, maar in iets latere teksten zien we dat het woord *bak* meerdere betekenissen kan hebben, in toenemende graad van abstractie. Ik laat u enige voorbeelden zien uit een Oudzweedse bewerking van de Pentateuch, de eerste vijf boeken van het Oude Testament. De Oudzweedse tekst stamt uit de jaren 1330.

In zin (a) is sprake van Jezus die het kruis op zijn rug draagt. Een andere vertaling van *baki* dan ‘rug’ is hier niet mogelijk.

- (6) a. *gudz son skulde sidhan bæra korsit. a sinom baki* Mose 154
 Gods zoon moest daarna dragen kruis-DEF op zijn-DAT rug-DAT
 ‘Gods zoon moest daarna het kruis op zijn rug dragen’

Zin (b) daarentegen is dubbelzinnig: de frase *a baki* kan hier op twee manieren vertaald worden. In de eerste lezing valt het paard op zijn rug, en is *baki* dus net als in zin (a) een zelfstandig naamwoord; in de tweede mogelijke lezing fungeert *a baki* als bijwoordelijke bepaling, die vertaald kan worden als ‘achterover’. In het laatste geval is de betekenis van *a baki* verbleekt, omdat *baki* hier niet meer een concreet lichaamsdeel aanduidt. Een dergelijke ambigue context wordt in de literatuur wel een *bridging context* genoemd (Heine 2002: 86).

- b. *han skal hugga hæstin [...] swa at thæn faldhir atir a baki* Mose 205
 hij moet slaan paard-DEF [...] zo dat het valt weer op rug-DAT
 ‘Hij moet het paard zo’n klap geven dat het weer op zijn rug valt / achterover valt’

Kijken we vervolgens naar zin (c), dan is duidelijk dat de vertaling *rug* hier niet meer mogelijk is. De deugdzame mannen vallen immers niet “op hun rug” in bijgeloof, maar zij vallen *terug* in bijgeloof. [Even terzijde: het Nederlandse *terug*, ontstaan uit *te rug*, heeft een soortgelijke betekenisverandering doorgemaakt.] De betekenis in *a bak* is hier duidelijk nog verder verbleekt.

- c. *mange fulkompne mæn [...] falla atir a bak j vantro* Mose 206
 vele deugdzame mannen [...] vallen weer terug in bijgeloof
 ‘vele deugdzame mannen vervallen weer in bijgeloof’

Tenslotte zien we in zin (d) dat *bak* gebruikt wordt zonder dat *a* er aan vooraf gaat: het fungeert hier geheel zelfstandig als voorzetsel.

- d. *han føre sik atir æmskøt oc bak them* Mose 244
 hij brengt zichzelf terug onmiddellijken achter hen
 ‘hij keert onmiddellijk om en gaat achter hen aan’

Aldus is in een relatief korte periode een nieuw voorzetsel ontstaan uit een zelfstandig naamwoord dat een concreet iets, een lichaamsdeel, aanduidt. Schematisch kunnen wij deze ontwikkeling als volgt weergeven:

(7)	<i>bak-</i>	>	<i>a baki(i)</i>	>	<i>a bak(i)</i>	>	<i>bak</i>
	‘rug’		‘achterover’		‘achterover’		‘achter’
	ZELFSTANDIG		BIJWOORDELIJKE		BIJWOORDELIJKE		VOORZETSEL
	NAAMWOORD		BEPALING		BEPALING		

Interessant hierbij is dat een dergelijke ontwikkeling, van zelfstandig naamwoord met concrete betekenis naar abstract locatief element, een bijwoord of voorzetsel, absoluut geen voor de Scandinavische talen unieke ontwikkeling is. Uit onderzoek naar talen wereldwijd is namelijk gebleken, dat woorden voor het abstracte begrip ‘achter’ heel vaak uit het woord voor ‘rug’ ontstaan zijn. Zo blijkt uit werk van de Duitse taalkundigen Heine, Claudi en Hünemeyer (1991: 125), dat in een steekproef van 125 Afrikaanse talen 80 talen een woord voor ‘achter’ kenden dat verwant was aan het woord voor ‘rug’. Evenzo waren woorden voor ‘op’ meestal afgeleid van het woord voor ‘hoofd’, en woorden voor ‘voor’ van het woord

voor ‘gezicht’. Zij concluderen daarom dat het menselijk lichaam de belangrijkste conceptuele bron vormt voor bijwoorden of voorzetsels van plaats. Dit is het zogenaamde “antropomorfische” model, dat als volgt kan worden weergegeven. Daarnaast is in een veel kleiner aantal talen ook het zogenaamde “zoömorfische” model van belang – hier vormt het dierenlichaam het uitgangspunt, en zijn woorden voor ‘achter’ afgeleid van het woord voor ‘achterwerk’.²

In Oudzweedse teksten vanaf de dertiende eeuw zien we veel van dit soort nieuwe voorzetsels ontstaan. In de historische taalkunde staat dit type verandering bekend als **grammatikalisering**, en op deze wijze zijn vrijwel alle functiewoorden ontstaan (bijvoorbeeld voorzetsels, hulpwerkwoorden en voegwoorden). Ik zal u nog enkele voorbeelden laten zien (Boer 1920:181; Norde 1999), waarbij het meestal niet moeilijk is een metonymische relatie te ontdekken tussen het inhoudswoord en het functiewoord:

- (8) a. Zweeds *mot* ‘tegen’ < OZw *mot* ‘ontmoeting, samenkomst’
b. Zweeds *bland* ‘tussen’ < OZw *bland* ‘mengsel’, vgl. Engels *blend*
c. Zweeds *till* ‘naar’ < Proto-Germaans **tila-* ‘doel’, vgl. Duits *Ziel*
d. Zweeds *hos* ‘bij’ < Proto-Germaans **hūsa-* ‘huis’, vgl. Frans *chez* < Latijn *casa*
e. Oudijslands *nakkvarr* ‘iemand’ < Proto-Scandinavisch **ne wait ek hwariR* ‘niet weet ik wie’; vgl. *nakkvat* ‘iets’ < **ne wait ek hwat* ‘niet weet ik wat’

5 Today’s morphology is yesterday’s syntax

Dat functiewoorden uit inhoudswoorden zijn ontstaan, is relatief eenvoudig aan te tonen – vaak lijken functiewoord en inhoudswoord nog zodanig op elkaar dat een etymologische relatie voor de hand ligt, zoals wij bij de zojuist geprojecteerde getoonde voorbeelden hebben kunnen zien. Bij talen die beschikken over een gedocumenteerde geschiedenis, zoals de Scandinavische talen, is de ontwikkeling vaak zelfs in de geschreven bronnen waar te nemen.

Voor een andere groep grammaticale markeerders, uitgangen van bijvoorbeeld werkwoorden en zelfstandige naamwoorden, geldt dit niet. De meeste zijn al zo oud dat ze in de vroegste bronnen worden aangetroffen. Maar wat is de herkomst van deze uitgangen? In *The unfolding of language* (2005: 4f.) beschrijft Guy Deutscher hoe hij zich als kind, worstelend met de Latijnse naamvallen, afvroeg waarom het Latijn zoveel verschillende uitgangen voor dezelfde naamval bezit. Hij stelde zich voor hoe senatoren in het oude Rome de naamvalsuitgangen vaststelden. Voor de derde naamval meervoud opteerde één groep senatoren voor *-is*, terwijl een andere hartstochtelijk pleitte voor *-ibus*. Uiteindelijk werd een compromis bereikt: de zelfstandige naamwoorden werden onderverdeeld in verschillende verbuigingsklassen, waarbij sommige *-is* als derde naamval meervoud kregen toebedeeld, en andere *-ibus*. Inmiddels weet Deutscher wel beter – uitgangen zijn niet bij hoofdelijke stemming toegekend. En tenzij men gelooft dat taal door goddelijke interventie is ontstaan, moet men aannemen dat taal geleidelijk geëvolueerd is. Het is immers weinig waarschijnlijk dat door een gelukkige genetische mutatie de eerste sprekende mens direct beschikking had over een complete taal,

² Overigens moet bij dergelijke cijfers wel enige voorzichtigheid in acht worden genomen, omdat abstracte woorden voor ‘achter’ ook in eufemistische zin gebruikt kunnen worden om een lichaamsdeel aan te duiden, denk aan Nederlands *achterste* of *achterwerk*, of het Franse *derrière*.

met uitputtende woordenschat en volledig ontwikkelde grammatica. De voorloper van taal had dus nog geen grammaticale uitgangen, maar hoe zijn deze dan ontstaan?

Het antwoord van Deutscher is even eenvoudig als verrassend: dezelfde krachten die ervoor gezorgd hebben dat naamvallen in talen als het Engels en het Nederlands zijn verdwenen, hebben ervoor gezorgd dat naamvallen in de verre voormoeders van deze talen zijn ontstaan. Sprekers zijn namelijk geneigd om zichzelf met een minimum aan inspanning verstaanbaar te maken. Daardoor worden woorden vaak “afgeraffeld”, waarbij met name onbeklemtoonde elementen, zoals functiewoorden en uitgangen, steeds verder gereduceerd worden. Dit wordt in de taalwetenschap het “economieprincipe” genoemd (Martinet (1955: 95; zie ook Von der Gabelentz 1901: 256; Jespersen 1921: 263; Langacker 1977: 102f.; Norde 2001). Simpel gezegd komt het er op neer dat dankzij dit economieprincipe uitgangen afslijten, maar dankzij ditzelfde principe komen er ook nieuwe uitgangen bij, doordat in snelle en “slordige” spraak onbeklemtoonde functiewoorden vergroeien met het woord dat eraan vooraf gaat. De Israëliisch-Amerikaanse taalkundige Givón heeft dit in 1971 als volgt geformuleerd:

(9) *Today’s morphology is yesterday’s syntax.* (Givón 1971: 413)

Met andere woorden: de vormleer is een weerspiegeling van de woordvolgorde in een eerdere taalfase. Laat mij dit illustreren aan de hand van een Scandinavisch voorbeeld.

Alle Scandinavische talen kennen een zogenaamd “gesuffigeerd lidwoord”, dat wil zeggen een lidwoord dat achter aan een zelfstandig naamwoord gehecht wordt, als in de volgende voorbeelden uit het Zweeds:

- (10) a. *en fisk* ‘een vis’ – *fisken* ‘de vis’
b. *ett barn* ‘een kind’ – *barnet* ‘het kind’

Binnen het Germaans komt een gesuffigeerd lidwoord alleen in de Scandinavische talen voor, dus het ligt voor de hand te veronderstellen dat het hier een relatief recente ontwikkeling betreft, die zich pas voltrokken heeft na de opsplitsing, rond het jaar 0, van het Germaans in een Westelijke, een Oostelijke en een Noordelijke tak. Aangezien we uit die periode al Scandinavische bronnen hebben in de vorm van runeninscripties, zou de herkomst van dit lidwoord wellicht in deze bronnen gevonden kunnen worden. Dat is inderdaad het geval, ook al was het tot in het middeleeuws Scandinavisch nog niet zo gebruikelijk om aan te geven of een zelfstandig naamwoord bepaald of onbepaald was.

Algemeen wordt aangenomen dat het aangehechte lidwoord een gereduceerd aanwijzend voornaamwoord (*h*)*inn* is (Larm 1933, 1936; Perridon 1989: 129ff.; Stroh-Wollin 2009: 8f.; Norde te versch.). Aanwijzende voornaamwoorden ontwikkelen zich regelmatig tot bepaalde lidwoorden (Heine & Kuteva 2002: 109ff.), maar het bijzondere aan het Zweedse lidwoord is, dat het vergroeid is met het zelfstandig naamwoord dat het bepaalt.

Een voorbeeld van dit voornaamwoord is te vinden op de wetsteen van Strøm in Noorwegen, in een inscriptie die wordt gedateerd tot rond het jaar 600:

- (11) a. *wātē* *halli* *hino* *horna*
wette steen-ACC deze-ACC horn-NOM
‘moge de hoorn deze steen wetten’

Uit dit voorbeeld blijkt dat het in die periode gebruikelijk was dat aanwijzende voornaamwoorden volgden op het kernwoord in een naamwoordsgroep: men zei ‘steen deze’, niet ‘deze steen’. Dit is van belang, omdat het verklaart waarom het gesuffigeerde lidwoord volgt op het zelfstandig naamwoord, terwijl alle andere lidwoorden, net als in het Nederlands, vóór het zelfstandig naamwoord staan.

Het oudst bekende voorbeeld van een gebonden lidwoord in een runeninscriptie is te vinden op de steen van Ekkila Bro (Zweden, uit de elfde eeuw). Hierop staat te lezen:

- b. *Guð hialpi andinni*
God helpe ziel-DEF.DAT
‘God helpe zijn ziel’

Het Scandinavische gesuffigeerde lidwoord is zo een goed voorbeeld van *Today’s morphology is yesterday’s syntax*: het is een uitgang die ontstaan is uit een zelfstandig woord, en de positie van die uitgang wordt verklaard uit de positie die zijn zelfstandige voorganger had.

6 Taalergernissen en grammatica: perifrastisch *doen*

Geachte aanwezigen, ik ben nu op het punt aanbeland waarop ik de twee belangrijkste thema’s van mijn oratie, taalergernissen en grammatikalisering, met elkaar zal verbinden.

U heeft nog een taalergernis van mij te goed: omschrijvend *doen*. Dit omschrijvend *doen* is geen onbekende in de Germaanse talen. We kennen het verschijnsel uit het Engels, waar het werkwoord *to do* verplicht is in vraagzinnen en ontkennende zinnen:

- (12) a. *Do you like Groningen?*
b. *I did not see him.*

In het hedendaagse Nederlands is omschrijvend *doen* regionaal bepaald, zoals u ziet op de volgende kaart, gegenereerd door de onvolprezen *Dynamische Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*.³ De gekleurde gebieden stellen de verschillende Nederlandse dialectgebieden voor, en de omcirkelde stipjes geven aan in welke plaatsen de zin *Ik doe wel even de kopjes afwassen* voorkomt volgens sprekers van de locale variëteit.

Er is reden om aan te nemen dat omschrijvend *doen* in een eerdere taalfase een grotere verspreiding kende dan nu. Sterker nog, ik zal u laten zien dat wij één van de bekendste regels uit de Nederlandse grammatica, de zogenaamde ‘*t kofschip*-regel, uiteindelijk aan dit omschrijvend *doen* te danken hebben. Deze regel, zoals u allen weet, heeft betrekking op de zogeheten “zwakke” verleden tijd, die in het Nederlands gevormd wordt met de uitgang *-de* of *-te*, afhankelijk van de laatste medeklinker van de stam van het betreffende werkwoord. Is deze stemloos, zoals de medeklinkers die deel uitmaken van ‘*t kofschip* dan is de uitgang *-te*, eindigt de stam op een stemhebbende medeklinker dan is de uitgang *-de*. Wat u wellicht niet weet, is dat de zwakke verleden tijd een relatief jong verschijnsel is dat zich beperkt tot de Germaanse talen. De oorspronkelijke, Indo-Europese wijze van stamtijdenvorming was door

³ <http://www.meertens.knaw.nl/sand/zoeken/>

middel van ablaut, klinkerwisseling in de stam zelf, zoals in onze “sterke werkwoorden” (*nemen, nam, namen, genomen*; Van Bree 1987: 207ff.).

Aangezien alle Germaanse talen dit type van verleden tijdsvorming kennen, moet dit ontstaan zijn in de voormoeder van al deze talen, het Proto-Germaans. Het is al volledig gevormd in de oudst bekende bronnen, de Gothische bijbelvertaling uit de vierde eeuw en Proto-Scandinavische runeninscripties uit dezelfde periode, waarvan ik u nu een voorbeeld laat zien.

Het betreft de gouden hoorns van Gallehus, uit ca. 400.⁴ Helaas zijn de kostbare hoorns in het jaar 1802 door een goudsmid gestolen en omgesmolten, maar gelukkig zijn ze tot in detail nagetekend. Eén van de hoorns bevat de inscriptie die u hier links en rechts van mij ziet:

- (13) *Ek Hlewagastir holtijaR horna tawido*
 Ik Hlewagast-NOM Holt-GEN hoorn-ACC maakte-1SG
 ‘Ik, Hlewagast uit Holt / zoon van Holt, maakte de hoorn’

Het laatste woord in deze inscriptie, *tawido*, is een vroeg Scandinavisch voorbeeld van de zwakke verleden tijd.

Ik laat u nu een tabel zien met voorbeelden van de zwakke verleden tijd in enkele oudere Germaanse talen: het Gotisch, het Oudhoogduits en het Oudzweeds. Wat opvalt is dat in alle talen de uitgang begint met een dentale consonant, een medeklinker die met de tong tegen de boventanden gearticuleerd wordt. Men spreekt daarom ook wel van het *dentaalsuffix*.

		Gothisch	Oudhoogduits	Oudzweeds
Sg	1	<i>nasida</i> ‘redde’	<i>frumita</i> ‘steunde’	<i>ælskapi</i> ‘beminde’
	2	<i>nasidēs</i>	<i>frumitōs</i>	<i>ælskapi</i>
	3	<i>nasida</i>	<i>frumita</i>	<i>ælskapi</i>
Pl	1	<i>nasidēdum</i>	<i>frumitum</i>	<i>ælskapum</i>
	2	<i>nasidēduþ</i>	<i>frumitut</i>	<i>ælskapin</i>
	3	<i>nasidēdun</i>	<i>frumitun</i>	<i>ælskapi(n)</i>

Wat is nu de herkomst van dit dentaalsuffix? Uit vergelijkende studie van de oudst overgeleverde Germaanse talen zijn voor de zwakke verleden tijd de Proto-Germaanse vormen gereconstrueerd, die in de volgende tabel staan. Let wel: deze vormen zijn niet daadwerkelijk aangetroffen, daarom worden zij vooraf gegaan door een asterisk, maar op basis van vergelijking, en van wat wij weten van klankverandering, wordt algemeen aangenomen dat de Proto-Germaanse vormen er zo hebben uitgezien (Bopp 1816:151ff.; Boer 1918:263; Van Hamel 1923:149; Van Haeringen 1961 [1950]:47; Krahe & Meid 1969:127f.; Tops 1974 en 1978; Lahiri 2003; Kiparsky 2003; Norde 2009: 80ff.).

⁴ Geciteerd uit de databank van Deense runeninscripties:
http://runer.natmus.dk/VisGenstand.aspx?Titel=Gallehus-horn_2.

		Proto-Germaans	
Sg	1	*sal ḥ ōðōn ‘zalfde’	*deðōn
	2	*sal ḥ ōðēz	*deðēz
	3	*sal ḥ ōðē(<i>þ</i>)	*deðē(<i>þ</i>)
Pl	1	*sal ḥ ōðēðum(<i>i</i>)z	*deðum
	2	*sal ḥ ōðēðuþ(<i>i</i>)	*deðuþ(<i>i</i>)
	3	*sal ḥ ōðēðun(<i>þ</i>)	*deðun(<i>þ</i>)

Naast deze gereconstrueerde vormen van de zwakke verleden tijd in het Proto-Germaans staat de verleden tijd van een ander Proto-Germaans werkwoord. Door de on-Nederlandse medeklinkers zult u dit werkwoord wellicht niet direct herkennen, maar als ik de meervoudsvormen hardop voorlees – *deðum; *deðuþ(*i*); *deðun(*þ*) – ziet u mogelijk een opvallende gelijkenis ... met het Nederlandse *deden*. En deze gelijkenis berust niet op toeval: in een ver velen moet het dentaalsuffix een vorm van het Proto-Germaanse werkwoord *dōn* ‘doen’ zijn geweest, dat in de loop der tijd met het er aan vooraf gaande werkwoord vergroeid is geraakt. Met andere woorden, we hebben hier te maken met niets meer of minder dan dat vermaledijde omschrijvend *doen*, taalergernis nummer vier, dat aan de wieg heeft gestaan van een doodnormale grammaticale regel.

Maar misschien bent u nog niet helemaal overtuigd. Aangezien het dentaalsuffix achteraan het werkwoord geplakt wordt, moet het hulpwerkwoord ‘doen’, Givón’s aforisme indachtig, eveneens achter het hoofdwkwoord hebben gestaan. Maar in *ik doe wel even de kopjes afwassen* is dat niet het geval. Laten wij daarom nog éénmaal terug keren naar de hoorns van Gallehus. In de zin

(14) *Ek Hlewagastir holtjar horna tawido*

zien we dat het finiete werkwoord de laatste positie in de zin bezet – letterlijk staat er: “Ik Hlewagast Holtjar de hoorn maakte”. Deze zinsvolgorde, met het finiete werkwoord in de laatste positie, wordt SOV genoemd, naar het Engelse Subject – Object – Verb. Het is de woordvolgorde die het Nederlandse ook nu nog in bijzinnen heeft: *dat ik de hoorn maakte*, maar die in Nederlandse hoofdzinnen is vervangen door SOV: *ik maakte de hoorn*. In SOV-talen volgt het hulpwerkwoord op het hoofdwkwoord, een mogelijkheid die Nederlandse bijzinnen ook nog bieden: *dat ik de hoorn gemaakt heb*.

Aangezien het Proto-Germaans een SOV-taal was, is het dus niet verwonderlijk dat ook het omschrijvend *doen* volgde op het hoofdwkwoord, waar het uiteindelijk versteende tot een suffix. *Today’s morphology is yesterday’s syntax*.

7 Epiloog

Dames en heren, het is tijd om mijn bevindingen samen te vatten en mijn betoog af te ronden. Ik heb proberen aan te tonen dat “fouten” van alle tijden en alle talen zijn, en doorgaans vaste patronen volgen. Vrijwel al onze grammatica, van functiewoord tot uitgang, hebben wij aan “fouten” en “slordige” articulatie te danken.

De inscriptie van de hoorn van Gallehus die ik u heb laten zien is voor een hedendaagse Deen, zestien eeuwen later, niet meer te begrijpen. Evenmin zal mijn oratie over zestien eeuwen, in het onwaarschijnlijke geval dat deze dan nog in enige vorm overgeleverd is, door een Nederlander begrepen worden, mochten Nederland en het Nederlands over zestien eeuwen nog bestaan.

De Amerikaanse taalkundige Sapir zei het al in 1921: “Every one knows that language is variable” (Sapir 1921:157). Door deze variatie in taalgebruik is taal altijd aan verandering onderhevig – alleen dode talen veranderen niet meer. Men zou het ook anders kunnen formuleren: taalverandering is een teken van de vitaliteit van een taal, en zou daarom een reden tot vreugde moeten zijn in plaats van een reden tot zorg. Ik draag deze rede daarom op aan de nieuwe generatie taalgebruikers en taalveranderaars: aan mijn dochters Mara en Erin, en aan mijn nichtjes Lynn, Janne, Barbara en Isabelle.

Ik heb gezegd.

BIBLIOGRAFIE

- ANS: Haeseryn, Walter et al. (red.). 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Geraadpleegd in de elektronische editie: <http://www.let.ru.nl/ans/e-ans/>.
- Bennis, Hans, Leonie Cornips & Marc van Oostendorp. 2003. *Verandering en verloederin. Normen en waarden in het Nederlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bennis, Hans, Leonie Cornips & Marc van Oostendorp. 2004. *Taalwetenschap en canonangst. Ppopulair-wetenschappelijk schrijven over taalverandering*.
- Bezooijen, Renée van. 2003. Stenen des aanstoets. Hoe ergerlijk kan taal zijn? *Onze Taal* 2003:2-3, 36-38.
- Boer, R.C. 1918. *Oergermaansch handboek*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- Boer, R.C. 1920. *Oudnoorsch handboek*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- Bopp, Franz. 1816. *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinschen, persischen und germanischen Sprache*. Frankfurt am Main: in der Andreäischen Buchhandlung. Reprinted in Hutton, Chris (ed.) *18th and 19th century German linguistics IV*. London: Routledge / Thoemmes Press. 1995.
- Bree, Cor van. 1987. *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht: Foris Publications.
- Brutus* (46 voor Christus): Marcus Tullius Cicero: *Brutus*. Uitgegeven in *Loeb Classical Library, Cicero V* (G.L. Hendrickson & H.M. Hubbell, 1988 [1939])
- Bybee, Joan. 2003. Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency. In Joseph, Brian D. & Richard D. Janda (eds) *The handbook of historical linguistics*, 601-623. Oxford: Blackwell.
- Deutscher, Guy. 2005. *The unfolding of language. An evolutionary tour of mankind's greatest invention*. New York: Metropolitan Books.
- Fischer, Olga. 2007. *Taalverandering als noodzaak*. *Kennislink Taalwetenschappen* 13-03-07. <http://www.kennislink.nl/publicaties/taalverandering-als-noodzaak>
- Gabelentz, Georg von der. 1901. *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage*. Leipzig: Chr. Herm. Tauchnitz. Reprinted in Hutton, Chris (ed.) *18th and 19th century German linguistics VII*. London: Routledge / Thoemmes Press. 1995.
- Givón, Talmy. 1971. Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's field trip. *Papers from the 7th regional meeting, Chicago Linguistic Society*, 394-415. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Hamel, A.G. van. 1923. *Gotisch handboek*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.
- Haeringen, C.B. van. 1962 [1950]. Nieuwe synthese. In Smit, W.A.P et al. (eds) *Gramarie*, 45-67. [Reprinted 1979: HES Publishers]
- Heine, Bernd. 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Heine, Bernd. 2002. On the role of context in grammaticalization. In Wischer, Ilse & Gabriela Diewald (eds) *New reflections on grammaticalization*, 83-101. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Heine, Bernd, Ulrike Claudi & Friederike Hünemeyer. 1991. *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horst, Joop van der. 2008. *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Jespersen, Otto. 1921. *Language. Its nature, development and origin*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Kiparsky, Paul. 2003. The Germanic weak preterite. http://www.stanford.edu/~kiparsky/Papers/lahiri_weakpreterite.pdf
- Krahe, Hans. 1969. *Germanische Sprachwissenschaft II: Formenlehre*. 7. Auflage bearbeitet von Wolfgang Meid. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Lahiri, Aditi. 2003 [2000]. Hierarchical restructuring in the creation of verbal morphology in Bengali and Germanic: Evidence from phonology. In Lahiri, Aditi (ed.) *Analogy, Levelling, Markedness*, 71-123. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 1977. Syntactic reanalysis. In Li, Charles N. (ed.) *Mechanisms of syntactic change*, 57-139. Austin / London: University of Texas Press.
- Larm, Karl. 1933. Morfologiska faktorers inverkan på utbredningen av suffigerad artikel i lagsvenskan. *Arkiv för Nordisk Filologi* 49, 374-385.
- Larm, Karl. 1936. *Den bestämda artikeln i äldre fornsvenska. En historisk-syntaktisk studie*. Stockholm: Albert Bonniers Boktryckeri.
- Martinet, André. 1955. *Économie des changements phonétiques. Traité de phonologie diachronique*. Berne: Éditions A. Francke.
- Mose (ca. 1330): Oudzweedse *Pentateuch*. Uitgegeven in *Fem moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A1* (Olof Thorell, 1959).
- Norde, Muriel. 1999. Förlust av kasus och sekundära prepositioner i fornsvenskan. *Tijdschrift voor Skandinavistiek* 20:2, 25-64.
- Norde, Muriel. 2000. The grammaticalization of adpositions in the history of Swedish. In Þórhallsdóttir, Guðrún (ed.) *Proceedings of The Xth Conference of Nordic and General Linguistics*, 177-187. Reykjavík: Institute of Linguistics.
- Norde, Muriel. 2001. The loss of lexical case in Swedish. In Faarlund, Jan Terje (ed.) *Grammatical relations in change*, 241-272. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Norde, Muriel. 2009. *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Norde, Muriel. te versch. Lehmann's parameters revisited. Te verschijnen in Cuyckens, Hubert et al (eds) *New reflections on grammaticalization 4*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Perridon, Harry. 1989. *Reference, definiteness and the noun phrase in Swedish*. PhD thesis, University of Amsterdam.
- Sapir, Edward. 1921. *Language*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Sijs, Nicolien van der. 2005. *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Stroh-Wollin, Ulla. 2009. On the development of definite markers in Scandinavian. *Working papers in Scandinavian syntax* 83, 1-25.
- Tops, Guy. 1974. *The origin of the Germanic dental preterit*. Leiden: E.J. Brill.
- Tops, Guy. 1978. The origin of the Germanic dental preterit: Von Friesen revisited. In Fisiak, Jacek (ed.) *Historical phonology*, 349-371. The Hague: Mouton Publishers.
- Wessén, Elias. 1968. *Svensk språkhistoria I: Ljudlära och ordböjningslära*. Fotografische herdruk, Edsbruk: Akademitryck 1992.